

Дем'янчук А. С., д.пед.н., професор, Марчук О. О., к.пед.н., доцент
(Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені академіка
Степана Дем'янчука, м. Рівне)

ДОТРИМАННЯ ПРАВИЛ ШКІЛЬНОЇ ГІГІЄНИ В НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

***Анотація.** У статті досліджено особливості шкільної гігієни навчальних закладів кінця ХХ – початку ХХ століття. Представлено відомості про правила шкільної гігієни, подані в «Енциклопедії» Ф. Брокгауза та І. Єфрона. Проаналізовано дотримання цих правил в школах Волинської губернії. Подано рекомендації щодо використання порад тогочасних лікарів та вчителів у сучасних навчальних закладах України.*

***Ключові слова:** гігієна, дотримання правил, приміщення, школа.*

***Аннотация.** В статье исследованы особенности школьной гигиены учебных заведений конца ХХ – начала ХХ века. Представлены сведения о правилах школьной гигиены, представленные в «Энциклопедии» Ф. Брокгауза и И. Ефрона. Проанализированы соблюдение этих правил в школах Волынской губернии. Даны рекомендации по использованию советов тогдашних врачей и учителей в современных учебных заведениях Украины.*

***Ключевые слова:** гигиена, соблюдение правил, помещения, школа.*

***Annotation.** In the article the features of school hygiene of educational institutions at the end of the XIX – the beginning of the XX century are learned. Information about the rules of school hygiene presented in the Encyclopedia written by F. Brockhaus and I. Efron is presented. The observance of these rules in schools of the Volyn region is analyzed. The recommendations for using the advising of the doctors and teachers in modern Ukrainian schools are given.*

***Key words:** hygiene, rules, premises, school, teaching.*

У навчальних закладах сьогодення важливу роль відіграє дотримання правил гігієни. У «Законі про освіту», що прийнятий 5 вересня 2017 р., зазначено, що «педагоги та науково-педагогічні працівники зобов'язані забезпечувати умови для засвоєння вихованцями та учнями навчальних програм на рівні обов'язкових вимог щодо рівня, змісту та обсягу освіти, сприяти розвиткові дітей, учнів та студентів» [1], дотримуватися санітарно-гігієнічних вимог та створювати безпечні умови для навчання та виховання молоді.

Впродовж багатьох десятиліть педагоги та медичні працівники виробили систему санітарно-гігієнічних вимог щодо функціонування навчальних закладів, яка не втратила своєї актуальності.

Необхідність вивчення педагогічного досвіду минулого в зазначеному ракурсі зумовлена стрімким зростанням захворюваності серед учнів, що викликана малорухливим способом життя, неправильним харчуванням, недотриманням правильного розпорядку дня.

У архівних матеріалах, періодичній пресі, педагогічній літературі, енциклопедичних виданнях кінця ХХ – початку ХХ ст. вміщено багато відомостей про створення безпечних умов для навчання школярів.

Особливості освітнього процесу кінця ХХ – початку ХХ ст. досліджували такі науковці, як: О. Борейко, А. Дем'янчук, Т. Джаман, Н. Гупан, Н. Єршова, Н. Сейко, В. Тхор, Т. Яковичина.

До вивчення проблеми формування здорового способу життя зверталось багато науковців України, зокрема, М. Амосов, В. Берзін, І. Брехман, В. Войтенко, О. Дубогай, С. Громбах, Ю. Лисицин, В. Петленко, В. Оржеховська, Л. Татарникова.

У науковій розвідці О. Коган проаналізовано особливості формування здорового способу життя у старшокласників допоміжної школи [2]. На її думку, формуванню здорового способу життя сприяють такі заходи: «збагачення шкільних дисциплін відомостями про здоровий спосіб життя; введення у навчальні плани предмету «Валеологія»; розширення та поглиблення вивчення питань, пов'язаних із здоров'ям та здоровим способом життя у процесі позакласної діяльності з учнями; сприяння у позакласний час формуванню в учнів мотивації до здорового способу життя, навчання їх правилам здорового способу життя, сприяння формуванню у них відповідних практичних вмінь та навичок; скоординованість діяльності фахівців спеціального навчального закладу (вчителів, вихователів, медичних працівників, психологів)» [2, с. 13].

Метою нашої статті є дослідження особливостей дотримання вимог шкільної гігієни у навчальних закладах кінця ХХ – початку ХХ століття, представлення відомостей про правила шкільної гігієни, подані в «Енциклопедії» Ф. Брокгауза та І. Єфрона, дотримання цих правил в школах Волинської губернії та вироблення рекомендацій щодо використання порад тогочасних лікарів та вчителів у сучасних навчальних закладах України.

У навчальних закладах кінця ХХ – початку ХХ ст., які функціонували на території Російської імперії, було вироблено комплекс заходів, спрямованих на збереження життя і здоров'я дітей. Тогочасні педіатри, вчителі, науковці пропагували правила гігієни, яких повинні були дотримуватися в усіх школах. Відтак в енциклопедичних виданнях, періодичній пресі, інструкціях для попечителів навчальних округів,

розпорядженнях міністерства народної освіти було уміщено правила дотримання шкільної гігієни.

Прикладом цього є публікація «Шкільна гігієна», що опублікована в «Енциклопедії» Ф. Брокгауза та І. Єфрона [3]. У статті автор подав такі розділи: «Хвороби школярів», «Правила шкільної гігієни», «Класна кімната», «Опалення» та ін.

У виданні подано визначення шкільної гігієни як «галузі соціальної гігієни, що має на меті збереження здоров'я учнів, що навчаються, від тих шкідливих впливів, які вони можуть зазнати в школі; вона навчає, як слід обладнати шкільне приміщення, як правильно розкласти шкільне приладдя (класні лавочки, столи, навчальні дошки і т. п.), як розподілити заняття тощо... у більш широкому сенсі, шкільна гігієна піклується про гармонічний розвиток тіла і духу дітей у школі» [3].

Проведений аналіз «Енциклопедії» Ф. Брокгауза та І. Єфрона засвідчив, що тогочасні учні, як і їхні сучасники, хворіли на такі хвороби, як: короткозорість, викривлення хребта (сколіоз), гастрит, головний біль, вірусні та інфекційні хвороби.

Педіатри кінця ХХ – початку ХХ ст. рекомендували вчителям пильно стежити за правильною поставою школярів під час виконання письмових робіт з метою уникнення сколіозу: «Важливо, щоб учитель і шкільний лікар звертали увагу на початок цієї хвороби, бо тільки на початковій стадії вона легко долається. Те, що сколіоз є «продуктом», набутим у школі, доказано його рідкістю в дошкільному віці і широким розповсюдженням серед дітей шкільного віку» [3].

Цікавим є той факт, що у кінці ХХ – на початку ХХ ст. перевтому також вважали хворобою, яка проявляється в блідості шкіри, втратою апетиту та ваги, поганому сні, головному болі, нервозності, носових кровотечах, прискореному серцебитті, розладах травлення, зниженням розумової працездатності та уваги школяра.

У 1897 р. на міжнародному з'їзді лікарів та вчителів в Москві було виокремлено чотири головних причини перевтоми учнів: а) антигігієнічне облаштування приміщення школи; б) погане здоров'я і скрутне матеріальне становище учнів; в) напружена психологічно-емоційна атмосфера навчального закладу; г) невідповідність між розумовим навантаженням на заняттях і здібностями школярів.

Згідно спостережень тогочасних шкільних лікарів, на здоров'я учнів погано впливало тривале сидіння за партою, оскільки в такій зігнутий позі із нахиленою головою «затруднявся притік крові від серця до мозку дитини» [3], відтак на уроці вчителю потрібно було постійно змінювати види робіт, робити динамічні паузи, «фізкульт-хвилинки» тощо.

На думку педіатрів кінця ХХ – початку ХХ ст., особливе навантаження для психіки дитини створювало вивчення давніх (іноземних) мов та

математики: «Дослідження засвідчили, що давні мови і математика втомлюють учнів більше, ніж інші навчальні предмети» [3]. Вони рекомендували робити значні перерви між уроками, наводили у приклад педагогічний досвід вчителів Німеччини, де учні початкової школи відвідували не більше шести уроків в день тривалістю 30 хв.

Педіатри також рекомендували проводити уроки математики після великої перерви в другій половині дня, тоді, за їхніми спостереженнями, покращується увага та спостережливість учнів, натомість «навчальні предмети, які потребують пам'яті, як історія, географія, диктант, доцільно виставляти в розкладі зранку» [3].

Особливу занепокоєність у вчителів та лікарів кінця ХХ – початку ХХ ст. викликали захворювання кишково-шлункового тракту. Причиною їх виникнення слугувало неправильне харчування, довге сидіння за партою у незручній позі, боязнь запізнитися до школи (із-за цього діти зранку швидко снідали), «суха» їжа наспіх (бутерброди, булочки, горіхи). Як наслідок, зазначено у «Енциклопедії» Ф. Брокгауза та І. Єфрона, «результатом хронічних розладів травлення, довгого перебування в задушливому класі, недостатнього руху на відкритому повітрі є розвиток у школярів анемії і нервозності» [3].

Тогочасні педіатри та вчителі зауважили, що часті стреси також викликали у дітей хворобливий стан. Особливо негативно на їх здоров'я впливало складання екзаменів, написання контрольних робіт, диктантів. Для прикладу, науковець М. Ігнатов навів такі: «Із 242 учнів за час іспитів втратили у вазі 191 (70 %), середня втрата ваги на одного учня складала 3,5 фунта» [3].

Керівництво навчальних закладів кінця ХХ – початку ХХ ст. зобов'язувалося стежити за належною довжиною та шириною класних приміщень. Особлива увага зверталася на будівлю школи, в якій повинні бути широкі коридори, світлі просторі класи, чисті санвузли тощо: «Шкільна будівля повинна бути побудована за всіма правилами будівельної гігієни. Нинішні будинки для шкіл будуються переважно по коридорній системі, по якій окремі класні кімнати розміщуються вздовж одного серединного або бокового коридору; однак останнім часом була зроблена спроба розподілити класи по павільйонній системі. Сходи і коридори повинні бути світлими і для дотримання правил пожежної безпеки мати в ширину 1,6–2,0 метра; підйом сходів повинен становити не більше 0,15 метра, ширина ступенів спереду назад від 0,25 до 0,3 м. Перила повинні бути забезпечені металевими кульками, щоб учні не могли їздити по них; в нашому холодному кліматі сходи не повинні бути відкритими, а міститися всередині будівлі або перебувати, принаймні, під дахом, інакше, будучи занесені снігом, вони стають слизькими, і діти легко можуть упасти і нанести шкоди своєму здоров'ю» [3].

На думку тогочасних лікарів, школа повинна бути розміщена якомога далі від фабрик, лікарень, базарних площ і взагалі галасливих місць, доречно будувати школу на піднесеній площадці або неподалік центральної площі. Вони рекомендували вчителям перед входом до школи, а також в коридорах перед кожним класом покласти килимки чи дратові «циновки» для витирання ніг, оскільки занесений на взутті бруд із вулиці містив багато хвороботворних мікробів і, висихаючи, швидко розповсюджувався по класні кімнати, викликаючи хвороби у дітей.

Значна увага приділялася забезпеченню учнів чистою водою: «Кожна школа повинна бути забезпечена, зрозуміло, доброякісною питною водою, яка повинна час від часу піддаватися дослідженню, особливо в епідемічний час; під час холерних і тифозних епідемій слід подбати про достатню кількість кип'яченої води» [3].

Багато розпорядчих документів були пов'язані із облаштуванням санвузлів та вбиралень для школярів: «Санвузли повинні бути розміщені в окремій прибудові, що з'єднується зі школою критим ходом...необхідно звертати увагу, щоб брудне повітря з санвузлів (туалетів) не проникало в коридори і шкільні приміщення» [3]. Окрім того, дирекцію школи зобов'язували обладнати відкритий майданчик для ігор, на якому взимку можна було б зробити каток. Оптимальна площа такого майданчика біля сільських шкіл дорівнювала 200 кв. м. Вчителям також рекомендували: а) мати при школі сад та город, на яких діти могли б займатися садівництвом і городництвом, оскільки перебування на свіжому повітрі є важливим для укріплення їх імунітету; б) стежити за справністю печей та димоходів; в) дотриманням учнями правил особистої гігієни; в) пропагувати здоровий спосіб життя.

Як свідчать документи, що зберігаються в архівах Житомира, Луцька, Рівного, на території Волинської губернії педагоги на практиці застосовували здоров'язберігаючі технології. У циркулярі інспектора народних училищ М. Калачіва № 1379 від 8 липня 1910 р. наказано перевірити готовність шкільних печей та димоходів до опалювального сезону: «У зв'язку із виникненням пожег у навчальних закладах, переш за все, через несправність печей слід вжити заходів щодо збереження шкільного приміщення і під час літніх канікул зробити огляд печей і димарів, про що доповісти мені до 1 серпня» [4, арк. 18].

На початку ХХ ст. територія Волинської губернії часто піддавалася виникненню та поширенню різних інфекційних захворювань, тому у початкових навчальних закладах приймали заходів щодо боротьби із ними, спрямовані на забезпечення належних умов для збереження життя і здоров'я учнів. Інспектором початкових училищ було прийнято постанову про підтримання належного санітарно-гігієнічного стану у будівлях навчальних закладів. Вчителі пильно стежили за якістю питної води та

дотриманням правил гієни кожним учнем. Посилені заходів, спрямованих на боротьбу із холерою, вжили в школах Волині влітку 1910 року напередодні навчального року. Інспектор М. Калачів надіслав завідувачам початковими училищами розпорядження такого змісту: «У зв'язку із надходженням повідомлення про можливість спалаху холери на території Волинської губернії, прошу завідувачів училищ зберігати у постійній чистоті всі будівлі, а також колодязь, і забезпечувати училище прокип'яченою водою у достатній кількості» [4, арк. 22].

При розподілі навчальних кабінетів за класами на початку ХХ ст. педагоги Волині брали до уваги вікові та фізіологічні особливості учнів. У Остозькій гімназії «приміщення головного корпусу вдалося розподілити так, щоб класні кімнати були на трьох поверхах, і всіх гімназистів поділити на три групи відповідно до їх віку» [5, арк. 2]. Учні молодших класів навчалися на першому і другому поверхах, а старшокласники – на третьому. Відповідно до зросту учнів завідувачі закуповували різні за висотою письмові столи: «Класні лавочки та парти у ввіреній мені гімназії є двомісними, більшого і меншого розміру, які відповідають росту учнів» [5, арк. 2]. На третьому поверсі розмістили гімназійний пансіонат, що було дуже зручно, і діти могли без будь-яких перешкод потрапити до школи в негоду.

Вчителі Острозької чоловічої гімназії, як і інших навчальних закладів регіону, дотримувалися здоров'язберігаючих технологій: приміщення опалювали, добре провітрювали, на високому рівні дотримували санітарно-гігієнічних вимог: «Опалюється будівля гімназії дровами, що горять у цегляних печах; будівля взагалі тепла і суха, вентиляція – природна, тобто через квартирки; освітлюється будівля керосиновими лампами. Для потреб учнів є два теплих санвузли і будівля оснащена водопроводом» [5, арк. 2].

Керівництво навчальних закладів Волинської губернії намагалося проводити щорічний ремонт шкільних приміщень. Особлива увага завжди приділялася забезпеченню належного функціонування печей, ремонту класів, заміни підлоги тощо. Напередодні 1908–1909 р. «ремонт будівлі Острозької чоловічої гімназії полягав у генеральному прибиранні приміщення, перебудові печей, які вийшли із ладу, а також заміні звичайної підлоги в коридорах та деяких класах на паркетну дошку» [5, арк. 2].

У волинських семінаріях значну увагу приділяли збереженню життя та здоров'я вихованців, дотриманню санітарно-гігієнічних вимог. Велика відповідальність лежала на лікарю, який щодня відвідував семінарську лікарню, стежив, щоб «все, що стосується приміщення, утримання та загалом життя учнів сприяло збереженню здоров'я» [6, с. 86]. Для покращення здоров'я семінаристи займалися гімнастикою, працювали у садках, грали різноманітні ігри, навчальні кімнати провітрювали, приміщення отоплювали та були достатньо освітленими. У §172 статуту

духовних закладів зазначено, що «чистота і охайність в усіх приміщеннях, а також особистих речах кожного учня, повинні строго підтримуватися і контролюватися» [6, с. 101].

Аналіз педагогічної літератури, архівних матеріалів, енциклопедичних видань кінця ХХ – початку ХХ ст. засвідчив необхідність впровадження порад щодо шкільної гігієни тогочасних лікарів-педіатрів та вчителів у практику шкіл сьогодення за такими напрямками: пропагування здорового способу життя; вироблення документації щодо дотримання санітарно-гігієнічних норм у школі; складання навчальних планів із урахуванням психологічно-фізіологічних особливостей дітей; підтримання належного санітарного стану в навчальних приміщеннях; вироблення системи оздоровлення дітей.

Вивчення педагогічних надбань минулого в галузі збереження здоров'я, зокрема і Волинської губернії, є одним із важливих факторів вдосконалення навчально-виховної роботи в сучасній школі.

1. Закон про освіту [Електронний ресурс]. – Режим доступу : search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/T172145.htm. **2.** Коган О. Формування здорового способу життя у старшокласників допоміжної школи / Щ. Коган : автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.03 / Ольга Вікторівна Коган. – К., 2006. – 20 с. **3.** Енциклопедія Брокгауза і Єфрона. [Електронний ресурс] – Режим доступу : gatchina3000.ru/brockhaus-and-efron-encycl. – Дата використання – 29.09.2017 р. **4.** Інструкції про правила прийому дітей в початкові училища, про організацію листування початкових шкіл Росії і листування з Інспектором народних училищ 3-го району Волинської губернії щодо організаційних, фінансових, господарських та інших питань. – ДАРО, ф. 13, оп. 1, спр. 15, 46 арк. **5.** Острозька чоловіча гімназія міністерства народної освіти, м. Острог, волинська губернія. – ДАРО, ф. 555, оп. 1, спр. 1, 32 арк. **6.** Статут православних духовних семінарій // Волинські єпархіяльні відомості. – 1867. – Частина офіційна. – № 3. – С. 76 – 104.

Рецензент: д.пед.н., професор Поташнюк І. В.